WOJCIECH WŁODARKIEWICZ*

Stan badań nad udziałem Wojska Polskiego w II wojnie światowej i potrzeby badawcze

The state of research on Participation of the Polish Army in the World War II and Research Needs

Streszczenie. Badania nad udziałem Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej prowadzone są systematycznie przez historyków polskich, dla których zdecydowaną cezurę w tym zakresie stanowi rok 1989, gdy przestały istnieć ograniczenia naukowe – utrudniony dostęp do źródeł oraz pozanaukowe – cenzura wydawnicza. Na wysiłek militarny Rzeczypospolitej w okresie drugiej wojny światowej złożyły się trzy elementy składowe: obrona przed agresją Niemiec i Związku Radzieckiego – kampania polska 1939 roku, trwająca od 1 września do 6 października 1939 roku; walka podziemna w okupowanej Polsce, prowadzona przez organizacje konspiracji wojskowej oraz działania bojowe regularnych jednostek Wojska Polskiego na froncie zachodnim i na froncie wschodnim. W artykule ukazano warunki prowadzenia badań nad udziałem Wojska Polskiego w drugiej

* Wojskowa Akademia Techniczna im. Jarosława Dąbrowskiego, 00-908 Warszawa, ul. Gen. Sylwestra Kaliskiego 2, wojciech.wlodarkiewicz@wat.edu.pl, ORCID: 0000-0002-4977-1135.

wojnie światowej, wybrane opracowania autorów polskich i zagranicznych tego problemu, i na tym tle przeanalizowano udział Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej; kampanii polskiej 1939 roku, na froncie wschodnim i na Zachodzie oraz polski ruch oporu.

Abstract. The participation of the Polish Army in World War II has been systematically researched by the Polish historians. The decisive turning point in this respect is the year of 1989 when scientific restrictions – difficult access to sources, and external factors – publishing censorship, ceased to exist. The military effort of the Polish Republic during the Second World War included three elements: defense against the aggression of Germany and Soviet Union – the Polish campaign of 1939, lasting from September 1 to October 6, 1939; underground combat in occupied Poland, conducted by the military underground organizations; and the combat operations by regular units of the Polish Army on the Western, and the Eastern Front. In this respect, article presents the analysis of conditions for conducting research on participation of the Polish Armed Forces in the World War II, with selected studies of Polish and foreign authors on this matter, including contextual analysis of participation of the Polish Army in war and the Polish campaign of 1939, on the Eastern, and Western Front, as well as of the activities of the Polish resistance movement.

Słowa kluczowe: Stan badań, potrzeby badawcze, Wojsko Polskie, II wojna światowa

Keywords: The Research Status, Research Needs, Polish Army, the World War II

Wstęp

Badania nad udziałem Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej prowadzone są systematycznie przez historyków polskich, dla których zdecydowaną cezurę w tym zakresie stanowi rok 1989, gdy przestały istnieć ograniczenia naukowe – utrudniony dostęp do źródeł oraz pozanaukowe – cenzura wydawnicza. Do tego czasu w znacznie lepszej sytuacji byli polscy historycy emigracyjni¹, posiadający pełną swobodę prowadzenia badań oraz

¹ Szerzej: J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1990*, Pruszków 2001, s. 207–257.

dostęp do źródeł zagranicznych. Dodajmy, że pierwsze publikacje o polskim udziale w drugiej wojnie światowej ukazały się jeszcze w czasie jej trwania².

Na wysiłek militarny Rzeczypospolitej w okresie drugiej wojny światowej złożyły się trzy elementy składowe: obrona przed agresją Niemiec i Związku Radzieckiego – kampania polska 1939 roku, trwająca od 1 września do 6 października 1939 roku³; działania bojowe regularnych jednostek Wojska Polskiego na froncie zachodnim i na froncie wschodnim oraz walka podziemna w okupowanej Polsce, prowadzona przez organizacje konspiracji wojskowej⁴.

Poważną rolę w popularyzacji wyników badań nad drugą wojną światową spełniają czasopisma historyczno-wojskowe, w tym „Wojskowy Przegląd Historyczny”. W latach 1956–1970 wydano 65 numerów „WPH” (w tym 10 dodatkowych). Obejmowały ponad 26 tys. stron, z tego 4 tys. stron (ok. 15%) poświęcono Wojsku Polskiemu na froncie wschodnim, 3 tys. (ok. 12%) Gwardii Ludowej i Armii Ludowej, tyle samo kampanii polskiej 1939 roku, natomiast jedynie ok. 800 stron (3%) Armii Krajowej, a działaniom Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie ok. 1 200 stron (ok. 5%). W kolejnych latach proporcje te stopniowo zmieniały się i więcej miejsca w kwartalniku przeznaczano na problematykę działań Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz Armii Krajowej⁵.

² Dotyczyły kampanii polskiej 1939 r.: W. Grela, A. Szański [W. Lipiński, E. Śmigły-Rydz], *Wojna polsko-niemiecka. Kampania wrześniowa 1939 w Polsce*, Warszawa 1941; M. Norwid-Neugebauer, *Kampania wrześniowa 1939 w Polsce*, Londyn 1941; J. Jaklicz, *Kampania wrześniowa 1939 r. w Polsce*, Grenoble 1941; H. Piątkowski, *Kampania wrześniowa 1939 roku w Polsce*, Jerozolima 1943.

³ Właśnie to określenie jest najpoprawniejsze i najbardziej precyzyjne, w przeciwieństwie do nadal obecnej w literaturze historycznej kampanii wrześniowej, czy używanej znacznie rzadziej wojny obronnej Polski 1939 r.

⁴ T. Panecki, *Wysiłek zbrojny Polski w II wojnie światowej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej: „WPH”) 1995, nr 1–2, s. 11.

⁵ Cz. Szafran, *Czterdzieści lat „Wojskowego Przeglądu Historycznego”*, „WPH” 1996, nr 4, s. 13.

Wybrane opracowania o drugiej wojnie światowej autorów polskich i zagranicznych

W polskich (krajowych) badaniach nad drugą wojną światową aktywni są historycy z wielu ośrodków naukowych, których prace drukują oficyny wydawnicze, do 1989 roku głównie wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

Z całościowych prac o drugiej wojnie światowej na uwagę zasługuje „Historia drugiej wojny światowej 1939 – 1945” autorstwa wybitnego historyka ze środowiska poznańskiego prof. Antoniego Czubińskiego⁶, specjalisty z zakresu historii najnowszej Polski oraz historii powszechnej. Stanowi ona zwięzłą (308 ss.) syntezę, której Autor interesująco ukazał motywy i plany mocarstw, realizację i skutki działań wojennych, przebieg działań dyplomatycznych, a także działania propagandowe i organizacyjne oraz przekształcenie się wojny w wojnę totalną. Atutem syntezy jest ukazanie drugiej wojny światowej jako wielowątkowego procesu, który tworzyły liczne wydarzenia. Rozdział pierwszy ukazuje genezę wojny, rozdziały od drugiego do piątego chronologicznie przebieg działań wojennych na różnych frontach i kontynentach, rozdział szósty – okupację państw podbitych i ruch oporu, rozdział siódmy – podział świata na bloki wojenne, ósmy – wypieranie państw Osi i ich klęskę, natomiast rozdział dziewiąty został poświęcony skutkom drugiej wojny światowej.

Efektem międzynarodowej konferencji naukowej jest wieloautorska monografia pt. „Druga wojna światowa w Europie 1939–1945 – aspekty militarne”⁷. Tworzą ją: wstęp, 18 autorskich opracowań, analizujących najważniejsze działania, począwszy od kampanii polskiej 1939 roku, a skończywszy na ocenie sztuki wojennej i opisie losów żołnierzy Wojska Polskiego w niewoli niemieckiej i radzieckiej.

⁶ A. Czubiński, *Historia drugiej wojny światowej*, Poznań 2004, ss. 308.

⁷ *Druga wojna światowa – aspekty militarne*, red. nauk. H. Królikowski, P. Matusak, Siedlce 2007, ss. 306.

Jerzy Holzer jest autorem oryginalnie ujętej syntezy pt. „Europejska tragedia XX wieku. II wojna światowa”⁸, która koncentruje się na cierpieniu jej uczestników: żołnierzy obu koalicji oraz ludności cywilnej. Bardzo dobrze syntezę charakteryzuje fragment jej zakończenia: „Ta książka poświęcona jest cierpieniu. Dotknęło ono tych, którzy zginęli. Dotknęło ich rodziny, które przeżyły, a szczególnie często miliony kobiet, które straciły swych najbliższych – mężów, narzeczonych, ukochanych. Dotknęło tych, którym pozostawiło pamięć bólu i strachu. Dotknęło dzieci i wnuków ofiar. Dotknęło jednak także dzieci i wnuków sprawców, bo niełatwo pogodzić się z myślą, że jest się potomkiem zbrodniarza czy przestępcy. To nasze powszechne europejskie cierpienie, które nie wygaśnie, dopóki pamiętamy”⁹. Syntezę tworzą: wstęp, osiem rozdziałów, zakończenie oraz wykaz wykorzystanej literatury. W rozdziale pierwszym Autor ukazał prolog wojennej tragedii, w drugim – tragedię żołnierzy, a w trzecim – los jeńców wojennych. Rozdział czwarty zawiera syntetyczny opis zagłady Żydów, piąty – tragedię i cierpienia ludności cywilnej, szósty – więzienia, obozy koncentracyjne i inne obozy, siódmy – roboty przymusowe, a rozdział ósmy opisuje wysiedlenia i czystki etniczne.

Inną w sposobie ujęcia tej problematyki jest publikacja pt. „II wojna światowa”, starannie przygotowana przez dziesięciu autorów jako tom esejów w ramach serii wydawniczej „Polski wiek XX”¹⁰. Zawiera ona następujące problemy: przebieg kampanii polskiej 1939 roku, opis niemieckiej polityki na ziemiach okupowanych, okupacji przez ZSRR wschodniej Polski, działalność wojskową i cywilną Polskiego Państwa Podziemnego, zagładę ludności żydowskiej oraz rolę Polskich Sił Zbrojnych, politykę zagraniczną ZSRR wobec Polski, relacje mocarstw zachodnich z Polską oraz Powstanie Warszawskie.

Robert Alexander Clarke Parker, związany z Uniwersytetem w Oxfordzie, jest autorem jednotomowej pracy pt. „Druga wojna światowa. Krót-

⁸ J. Holzer, *Europejska tragedia XX wieku. II wojna światowa*, Warszawa 2005, ss. 303.

⁹ Ibidem, s. 294.

¹⁰ *II wojna światowa*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010, ss. 375.

ka historia”¹¹. Publikacja szeroko (375 ss.) ukazuje wydarzenia militarne II wojny światowej, kwestie społeczne, gospodarcze oraz wpływ wojny na narody i jednostki, w tym wojenne migracje. Została napisana z angielskiego punktu widzenia, a w jej treści można wyraźnie zauważyć niechęć Autora do Bernarda Lawa Montgomery’ego. Parker, w odróżnieniu od wielu innych zagranicznych autorów, sporo miejsca poświęcił sprawom polskim, ale niestety popełnił przy tym błędy. Dla przykładu – charakteryzując potencjał Wojska Polskiego i Wehrmachtu w kampanii 1939 roku, pisał o brygadzie pancerniej Wojska Polskiego, o niemieckich czołgach ciężkich i średnich, o dziesięciu dywizjach piechoty zmotoryzowanej Wehrmachtu oraz o 10 września 1939 roku jako początku bitwy nad Bzurą. Praca zawiera 14 map, 31 fotografii, indeks osobowy, indeks nazw geograficznych oraz bibliografię.

Martin Gilbert przygotował obszerną publikację pt. „Drua wojna światowa”¹², tworzą ją: spis fotografii i map, podziękowania, 53 rozdziały, w tym dwa koncentrujące się na Polsce: pierwszy rozdział pt. „Niemiecka agresja na Polskę, wrzesień 1939” (s. 19–34) i rozdział drugi pt. „Polska pokona, październik 1939” (s. 35–53), bibliografia, mapy, indeks osobowy, indeks nazw geograficznych, indeks kryptonimów operacji wojskowych oraz indeks nazw okrętów drugiej wojny światowej. M. Gilbert (ur. w 1936 r.) należy do najwybitniejszych brytyjskich historyków, jest absolwentem Magdalen College w Oxfordzie oraz cenionym autorem, m.in. pracy pt. „Pierwsza wojna światowa”¹³. Monografia zawiera rzetelny opis drugiej wojny światowej: kwestie polityczne, dyplomatyczne oraz dotyczące losów cywilnej ludności, ukazuje odwagę i skuteczność żołnierzy na polach bitew i śmierć w obozach.

Na uwagę polskiego czytelnika niewątpliwie zasługuje obszerna praca prof. Normana Daviesa pt. „Europa walczy 1939–1945. Nie takie proste zwycięstwo”¹⁴. Składa się ona ze wstępu do polskiego wydania, wstępu, sze-

¹¹ R.A.C. Parker, *Drua wojna światowa. Krótka historia*, tłum. R.A. Galos, red. A. Galos, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.

¹² M. Gilbert, *Drua wojna światowa*, Poznań 2011, ss. 989.

¹³ M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, tłum. S. Amsterdamski, Poznań 2003.

¹⁴ N. Davies, *Europa walczy. Nie takie proste zwycięstwo*, tłum. Elżbieta Muskat-Tabakowska, Kraków 2008, ss. 687.

ściu rozdziałów o układzie problemowym, zakończenia pt. „Niedostateczne wnioski”, a jej osnowę uzupełniają jedynie trzy bardzo mało dokładne mapy, indeks nazwisk, indeks geograficzny oraz wykaz 31 tabel i ilustracji. Praca zawiera przypisy bibliograficzne, które najczęściej są odwołaniem do anglojęzycznych monografii. Treść „Europy...” jest bardzo interesująca i panoramiczna, ukazuje szereg opisywanych zagadnień na bardzo szerokim tle: „Davies tworzy mistrzowską, przejmującą narrację, [...] nigdy nie unikając konfrontacji ze wstrząsającą prawdą”¹⁵. Rozdział pierwszy pt. „Interpretacja. Pięć czynników” ukazuje tło militarne, ekonomiczne (produkcję uzbrojenia) i polityczne drugiej wojny światowej. Rozdział drugi pt. „Wojenne rzemiosło. Działania wojenne w Europie w latach 1939–1945” (s. 99–167) zawiera interesujące, ale na ogół jednak pobieżne opisy działań wojennych, przy czym zdarzają się w nich błędy rzeczowe.

Jest ich niestety sporo¹⁶, dlatego przykłady ograniczono tylko do niewielkiego fragmentu publikacji, dotyczącego kampanii polskiej 1939 roku:

16 września Stalin wydał sowieckim wojskom rozkaz rozpoczęcia inwazji na Polskę. A 17 września o świcie Armia Czerwona wypadła bez ostrzeżenia zza osłony porannej mgły. [...] Potem kości zostały rzucone. Ostatnia polska kontrofensywa, nad Bzurą, została odparta. Oblężenie Warszawy zakończono 28 września. Pojedyncze oddziały sowieckie, przechodząc wszelkie niemieckie oczekiwania, przekroczyły Wisłę i dotarły na tereny środkowej Polski [...] ¹⁷.

W dalszej części publikacji zamieszczono rozdział trzeci pt. „Polityka. Przed wojną, w czasie wojny i po wojnie”, rozdział czwarty – „Żołnierze. Od poboru do mogiły”, rozdział piąty – „Ludność cywilna. Życie i śmierć w czasie wojny” oraz rozdział szósty – „Portrety. Druga wojna światowa w sztuce, literaturze i historii”.

W okresie drugiej wojny światowej w krajach okupowanej Europy istniał ruch oporu, został on ukazany w zbiorowej publikacji Domu Wydaw-

¹⁵ Fragment recenzji Simon Sebag Montefiore w „New York Review of Books”, zamieszczonej na obwołucie recenzowanej publikacji autorstwa N. Daviesa.

¹⁶ Kompetentną i obszerną recenzję pracy N. Daviesa przygotował T. Schramm, *Nad najnowszą książką Normana Daviesa, „Dzieje Najnowsze”* 2009, nr 3, s. 251–265.

¹⁷ N. Davies, *Europa walczy...*, s. 104–105.

niczego „Bellona” pt. „Ruch oporu w Europie 1939–1945”¹⁸, zawierającej 11 zróżnicowanych tematycznie artykułów o podziemnych armiach okupowanej Europy. W polskiej historiografii temat ten jest niewystarczająco zbzdany (poza polskim ruchem oporu), jednak monografia zbyt syntetycznie ukazała całość podjętych problemów, co niewątpliwie wynikało z przyjętej konwencji, ale jednocześnie stanowi także jej słabość – korzystniejsze byłyby opisy o większej szczegółowości.

W Związku Radzieckim w latach 1973 – 1983 ukazała się dwunastotomowa „История второй мировой войны 1939–1945 гг.”¹⁹, której polskie tłumaczenie pt. „Historia drugiej wojny światowej 1939–1945” przygotowało i wydało drukiem Wydawnictwo MON w latach 1976–1985 (Warszawa). Z uwagi na niezadawalającą jakość części zamieszczonych w niej haseł oraz wyraźnie propagandowy charakter, nie zaleca się korzystania z niej czytelnikowi nieprzygotowanemu merytorycznie do samodzielnych i krytycznych studiów historyczno-wojskowych.

Ofertę publikacji naukowych o drugiej wojnie światowej uzupełniają encyklopedie, charakteryzujące się różnym stopniem aktualności i przydatności. Przykładem może być polska „Encyklopedia II wojny światowej” z 1975 roku²⁰, która nie zawiera obiektywnego i całościowego jej obrazu, m.in. z uwagi na pominięcie roli ZSRR w wybuchu wojny, czy w agresji na Polskę. Zawiera ona ok. 2 tys. haseł, 350 ilustracji w tekście oraz 48 tablic (wkładek), z tego 32 jednobarwnych i 16 kolorowych. Połowa haseł dotyczy spraw polskich, pozostałe międzynarodowych, przygotowano je w oparciu o źródła archiwalne oraz publikacje naukowe.

Niesłabnącym zainteresowaniem badaczy zagranicznych oraz polskich od lat cieszą się analizy genezy, przebiegu i wpływu na losy drugiej wojny światowej poszczególnych jej kampanii oraz najważniejszych bitew. Przykładem może być praca autorstwa Hugh Sebag-Montefiore pt. „Dunkierka. Walka do ostatniego żołnierza”²¹, czy „Pustynna wojna Rommla.

¹⁸ *Ruch oporu w Europie 1939–1945*, red. P. Cooke, B. H. Shepherd, Warszawa 2015, ss. 405.

¹⁹ *История второй мировой войны 1939–1945 гг.*, т. 1–12, Москва 1973–1982.

²⁰ *Encyklopedia II wojny światowej*, red. K. Sobczak, Warszawa 1975, ss. 793.

²¹ H. Sebag-Montefiore, *Dunkierka. Walka do ostatniego żołnierza*, tłum. A. Krawiec, Poznań 2010, ss. 756.

II wojna światowa w Afryce Północnej 1941–1943” autorstwa Martina Kitchena²², która udanie analizuje przebieg kampanii afrykańskiej.

Douglas Ford przygotował pracę „Pacyfik. Starcie mocarstw”²³. Autor pracy jest doktorem historii, wykładowcą Uniwersytetu w Birmingham, napisał serię prac naukowych o drugiej wojnie światowej, głównie o wojnie w Azji. „Pacyfik...” to wartościowy opis mało znanego w Polsce teatru działań wojennych. Z kolei Maciej Franz opracował bardzo obszerną, pięciotomową analizę działań drugiej wojny światowej na Morzu Śródziemnym²⁴.

W badaniach nad drugą wojną światową ważną rolę od lat spełnia seria wydawnicza Historyczne Bitwy Domu Wydawniczego „Bellona”, w ramach której do kwietnia 2016 roku ukazało się 250 publikacji. Część z nich dotyczy przełomowych bitew drugiej wojny światowej, m.in.: autorstwa Łukasza Przybyłko „Charków – Donbas 1943”²⁵; Tomasza Fijałkowskiego „Atlantyk 1939–1945”, Warszawa 2014; Zbigniewa Stąpora „Berlin 1945”²⁶; Kazimierza Kaczmarka „Budiszyn 1945”, Warszawa 1982, czy Wiesława Wróblewskiego pt. „Moskwa 1941”, Warszawa 1987.

W tej samej serii wydawniczej ukazały się również analizy ważnych bitew drugiej wojny światowej, stoczonych z udziałem Wojska Polskiego, m.in.: Janusza Odziemkowskiego, „Narvik 1940”, Warszawa 2013; Zbigniewa Wawra, „Monte Cassino 1944”, Warszawa 2009 lub też samodzielnie w kampanii polskiej 1939 roku, m.in.: Czesława Grzelaka, „Wilno – Grodno – Kodziowce”, Warszawa 2002 i Lecha Wyszczelskiego, „Warszawa 1939”, Warszawa 2009.

²² M. Kitchen, *Pustynna wojna Rommla. II wojna światowa w Afryce Północnej 1941–1943*, Warszawa 2014, ss. 600.

²³ D. Ford, *Pacyfik. Starcie mocarstw*, Kraków 2013, ss. 398.

²⁴ M. Franz, *Burza nad Morzem Śródziemnym*, t. 1: *Wojna się rozpoczyna*, Oświęcim 2016, ss. 422; t. 2: *Zmagania o panowanie na morzu*, Oświęcim 2016, ss. 372; t. 3: *Do ostatniej kropli paliwa*, Oświęcim 2016, ss. 519; t. 4: *Aliancka ofensywa*, Oświęcim 2016, ss. 544; t. 5: *Gdy Włochów już w tej wojnie nie było*, Oświęcim 2016, ss. 421.

²⁵ Ł. Przybyłko, *Charków – Donbas 1943*, Warszawa 2007, ss. 252.

²⁶ Z. Stąpor, *Berlin 1945*, Warszawa 2015, ss. 207.

Stan badań nad udziałem Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej

Liczne publikacje podejmują temat udziału Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej na różnych jej regularnych frontach oraz w ramach ruchu oporu. Niemal 3 302 publikacje zwarte oraz artykuły z czasopism polskich i zagranicznych o udziale Wojska Polskiego w działaniach wojennych od stycznia 1944 roku do zakończenia drugiej wojny światowej w Europie w maju 1945 roku, które ukazały się do 2005 roku²⁷ zamieszczono w bibliografii, przygotowanej i wydanej drukiem przez Centralną Bibliotekę Wojskową. Bibliografia składa się ze wstępu, słowa od autorów, wykazu czasopism oraz I Działu „Ogólnego”, obejmującego prace ogólne (450 pozycji); encyklopedie, słowniki, kompendia (121); konferencje naukowe (45); historiografię i bibliografię (185) oraz archiwalia (52 pozycje)²⁸. Dział II „Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie” (1 189 pozycji) dzieli się na: 1. Zagadnienia ogólne, 2. Działania bojowe II Korpusu Polskiego w kampanii włoskiej, 3. Walki 1 Dywizji Pancernej, 4. Samodzielna Brygada Spadochronowa, 5. Polskie Siły Powietrzne, 6. Polska Marynarka Wojenna. Dział III „Wojsko Polski Ludowej w końcowym okresie wojny” (408 pozycji) tworzą następujące części: 1. Zagadnienia ogólne, 2. Działania 1 Armii WP, 3. Działania 2 Armii w operacji budziszyńskiej i praskiej 1945 roku, 4. Działania lotnictwa. Dział IV pt. „Konspiracja wojskowa w latach 1944–1945” (384 pozycje) dzieli się na: 1. Zagadnienia ogólne, 2. Działania zbrojne 1944 r.: A. Operacja „Burza”, B. Powstanie Warszawskie, 3. 1945 r. – kres podziemia. Dział V pt. „Tradycje walk” (450 publikacji) dzieli się na osiem podrozdziałów, ukazujących różne ich aspekty²⁹.

²⁷ *Udział żołnierza polskiego w zakończeniu II wojny światowej. Bibliografia selektywna*, oprac. M. Biedrzycka, I. Kowalska, A. Pajka, E. Pawińska, I. Sawicka, Warszawa 2005, ss. 685.

²⁸ Ibidem, s. 15–135.

²⁹ Ibidem.

Część publikacji dotyczy udziału kobiet polskich w drugiej wojnie światowej³⁰. Bibliografia polskiego wysiłku zbrojnego w niniejszym konflikcie zbrojnym, na tle położenia międzynarodowego Rzeczypospolitej, sytuacji okupowanego kraju oraz życia emigracji, liczy 8941 publikacji o różnym charakterze, które ukazały się do 1967 roku³¹. Kolejne lata przyniosły dalsze publikacje.

Liczne prace autorów polskich podejmują próby całościowego ukazania wysiłku zbrojnego Wojska Polskiego w drugiej wojnie światowej. Przykładem jest publikacja pt. „Wojsko Polskie w II wojnie światowej” pod redakcją naukową Edwarda Kospatha-Pawłowskiego³², czy też „Wojsko Polskie w II wojnie światowej”, której redakcję naukową wykonali Edward Pawłowski i Zbigniew Wawer. Jej zespół autorski stworzyli: Andrzej Chmielarz, Tadeusz Kondracki, Janusz Odziemkowski, Tadeusz Panecki, Edward Pawłowski, Piotr Rozwadowski i Zbigniew Wawer³³. Zamiarem jej autorów było całościowe przedstawienie polskiego wysiłku zbrojnego w drugiej wojnie światowej oraz sformułowanie nowych ocen Wojska Polskiego, sformowanego w ZSRR w latach 1943–1945 i ruchu oporu oraz skorygowanie załamań, niedomówień i świadomych zniekształceń, obecnych w pracach na ten temat. Publikacja ukazała się w sześćdziesiątą rocznicę zakończenia wojny jako przeciwwaga treści komercyjnych oraz forma pamięci o żołnierzach Wojska Polskiego. Publikacja jest bogato ilustrowana, zawiera mapy, tabele oraz kolorowe reprodukcje znanych obrazów batalistycznych, ale nie ma przypisów, bibliografii i indeksów.

³⁰ *Kobieta polska w II wojnie światowej. Materiały bibliograficzne*, oprac. J. Malecki, W. Paszkowska, Warszawa 1973, ss. XVI, 156.

³¹ *Bibliografia wojny wyzwoleniczej narodu polskiego 1939–1945*, oprac. K. Szczepańska, B. Zielińska, Warszawa 1973, ss. 830.

³² *Wojsko Polskie w II wojnie światowej*, red. nauk. E. Kospath-Pawłowski Warszawa 1994, ss. 325. Zespół autorski stanowili: A. Chmielarz, S. Jaczyński, T. Kondracki, E. Kospath-Pawłowski, J. Odziemkowski, T. Panecki, Z. Wawer.

³³ *Wojsko Polskie w II wojnie światowej*, red. nauk. E. Pawłowski, Z. Wawer, Warszawa 2005, ss. 338.

Bardzo przydatna jest praca pt. „Boje polskie 1939 – 1945. Przewodnik encyklopedyczny”³⁴, która zawiera syntetyczne opisy i analizy ponad 150 bitew regularnych formacji Wojska Polskiego na wszystkich frontach drugiej wojny światowej oraz najważniejszych walk partyzanckich. „Boje polskie...” to praca przygotowana przez historyków wojskowości polskiej z różnych ośrodków, których badania koordynowało Wojskowe Biuro Badań Historycznych.

Znaczne zasługi w zakresie badań i popularyzacji udziału WP w drugiej wojnie światowej posiadają historycy emigracyjni. Józef Garliński jest autorem publikacji pt. „Polska w drugiej wojnie światowej”, która doczekała się kilku wydań, pierwszego w Londynie w 1982 roku, w 1984 roku ukazała się po angielsku w Wielkiej Brytanii i w USA, w PRL w drugim obiegu w 1988 roku, a pierwsze legalne krajowe wydanie w 1991 roku. Autor, urodzony w 1913 roku, w okresie drugiej wojny światowej służył w kontrwywiadzie Komendy Głównej Armii Krajowej, w kwietniu 1943 roku został aresztowany przez gestapo, był więźniem niemieckich obozów koncentracyjnych. Po wojnie pozostał na emigracji w Londynie, jest autorem kilkunastu książek historycznych i wspomnieniowych, zmarł w Londynie 29 listopada 2005 roku. Praca składa się z 25 rozdziałów, które ukazują całość polskiego wysiłku zbrojnego w drugiej wojnie światowej. W 2009 roku ukazało się kolejne wydanie krajowe (Oficina Wydawnicza Volumen i Rada Ochrony Pamięci Walki i Męczeństwa, liczące 339 stron), wzbogacone fotografiami oraz reprodukcjami plakatów. Praca zawiera indeksy, wykaz skrótów, aparat naukowy przypisy i bibliografię, jej słabszymi stronami są mapy i szkice.

Niewątpliwie całkowicie nowy obszar badawczy podjął Ryszard Kaczmarek w monografii pt. „Polacy w Wehrmachcie”³⁵. Obszernie i interesująco ukazał w niej służbę Polaków w armii III Rzeszy w okresie drugiej wojny światowej, jej tragizm, próby uniknięcia, niemieckich represji wobec żołnierzy i ich rodzin oraz zróżnicowane postawy przymusowo wcielonych do Wehrmachtu obywateli polskich. Poważnym utrudnieniem w procesie

³⁴ *Boje polskie 1939–1945. Przewodnik encyklopedyczny*, red. K. Komorowski, Warszawa 2009, ss. 503.

³⁵ R. Kaczmarek, *Polacy w Wehrmachcie*, Kraków 2010, ss. 448.

badawczym był stan zachowania materiałów aktowych, dotyczących podjętego tematu, stąd dla wzbogacenia materiału narracyjnego Autor korzystał również z relacji i wspomnień.

Kampania polska 1939 roku

Dzieje wojskowości polskiej w początkowym okresie drugiej wojny światowej były wielokrotnie analizowane przez historyków³⁶, w efekcie kampanii polskiej 1939 roku poświęcono ponad 9 tys. publikacji w okresie od 1989 do 2001 roku³⁷ oraz 3 100, które ukazały się od 2002 do 2009 roku³⁸. Kolejne lata przyniosły dalsze prace o różnym charakterze, wartości naukowej, objętości, zasięgu oddziaływania oraz znaczeniu.

Historiografię pierwszej kampanii drugiej wojny światowej z okresu PRL charakteryzują liczne mankamenty, czego przykładem jest praca pt. „Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej”, tom I: „Wojna obronna Polski 1939”, przygotowana przez pracowników naukowych Wojskowego Instytutu Historycznego³⁹. Atutem pracy są liczne, staranne wykonane szkice i schematy organizacyjne, tabele oraz fotografie. Z kolei podstawową słabością całkowite pominięcie genezy, przebiegu i skutków agresji Związku Radzieckiego na Polskę, co było typowe dla publikacji krajowych do 1989 roku z uwagi na cenzurę wydawniczą oraz utrudniony dostęp do źródeł zagranicznych, w tym całkowity brak źródeł z archiwów Związku Radzieckiego. Ważnym wydarzeniem było wydanie profesjonalnie oprac-

³⁶ Okres wcześniejszy: A. Smoliński, *Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze*, „Studia z dziejów wojskowości” 2017, t. 6, s. 179–253.

³⁷ *Kampania wrześniowa 1939. Bibliografia*, t. 1–2, red. I. Sawicka, Warszawa 2002, t. 1 ss. 742; t. 2 ss. 403.

³⁸ *Kampania wrześniowa 1939. Bibliografia*, t. 3, red. I. Sawicka, Warszawa 2009, ss. 501.

³⁹ *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej, t. I: Wojna obronna Polski 1939*, oprac. M. Cieplewicz, T. Jurga, E. Kozłowski, K. Radziwończyk, W. Ryżewski, A. Rzepniewski, P. Stawiecki, red. E. Kozłowski, Warszawa 1979, ss. 950.

wanego wyboru źródeł, który jednak nie zawiera materiałów dotyczących agresji ZSRR na Rzeczpospolitą⁴⁰.

Komisja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie przygotowała monumentalną, trzytomową pracę pt. „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”, której tom I ma tytuł „Kampania wrześniowa 1939”, część pierwsza, „Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną”, Londyn 1951, część druga, „Przebieg działań od 1 do 8 września”, Londyn 1986; część trzecia, „Przebieg działań od 9 do 14 września”, Londyn 1959; część czwarta, „Przebieg działań od 15 do 18 września”, Londyn 1986; część piąta, „Marynarka Wojenna i obrona Polskiego Wybrzeża”, Londyn 1962. Należy żałować, że nie ukazała się planowana szósta część tej nadal bardzo przydatnej syntezy, zawierająca analizę działań wojennych w Polsce 19 września–5 października 1939 roku.

Na uwagę zasługuje synteza autorstwa Leszka Moczulskiego⁴¹, który jako jeden z pierwszych autorów krajowych już w PRL usiłował przedstawić czytelnikowi przebieg agresji ZSRR na Polskę, co spowodowało działania ze strony cenzury. Tadeusz Jurga jest autorem syntezy pt. „1939. Obrona Polski i Europy”⁴², która jest nieznacznie poprawioną i uzupełnioną wersją „Obrony Polski 1939”⁴³, ale nie zawiera życiorysów dowódców Wojska Polskiego. Na uwagę zasługuje monografia autorstwa dwóch profesorów Wojskowego Instytutu Historycznego Cz. Grzelaka i Henryka Stańczyka⁴⁴, obejmująca agresję Niemiec oraz agresję ZSRR – działania Armii Czerwonej na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Mimo upływu

⁴⁰ *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, oprac. M. Cieplewicz, T. Jurga, W. Ryżewski, A. Rzepniewski, P. Stawecki, red. E. Kozłowski, Warszawa 1968, ss. 1250.

⁴¹ L. Moczulski, *Wojna polska 1939*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1972, ss. 597, wyd. 2 popr. i uzup. Londyn 1987, ss. 687, wyd. 3, Lublin 1990, ss. 597; wyd. 4, Warszawa 2009, ss. 990, wyd. 5, Warszawa 2017, ss. 990.

⁴² T. Jurga, *1939. Obrona Polski i Europy*, Warszawa 2014, ss. 919.

⁴³ Idem, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, ss. 867.

⁴⁴ Cz. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej*, Warszawa 2005, ss. 529.

lat nadal przydatna jest praca płk dypl. Mariana Porwita o polskiej sztuce wojennej w kampanii polskiej 1939 roku⁴⁵.

Oceniając stan monografii związków operacyjnych Wojska Polskiego w kampanii 1939 roku, zauważamy, że opracowano już wszystkie, a najnowszą jest kolejna monografia Armii „Poznań” autorstwa Waldemara Rezmiera⁴⁶.

Bardziej różnicowany jest stan przygotowania monografii związków taktycznych Wojska Polskiego. W ostatnich latach można zauważyć wyraźnie większe zainteresowanie tymi badaniami, obecne zawansowanie wynosi 100% w przypadku brygad zmotoryzowanych, ok. 80% brygad kawalerii oraz ok. 20% dywizji i brygad piechoty.

Zainteresowaniem historyków cieszą się obie brygady zmotoryzowane Wojska Polskiego: Jerzy Majka jest autorem bardzo dobrze udokumentowanej monografii 10 Brygady Kawalerii⁴⁷; a Stanisław Maksymiec Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej⁴⁸.

Polscy historycy są również aktywni w obszarze badań polskiej kawalerii w kampanii polskiej 1939 roku. Powstała monografia Kresowej Brygady Kawalerii⁴⁹ w oparciu o źródła z archiwów krajowych (głównie Centralnego Archiwum Wojskowego) i Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie – głównie relacje, źródła drukowane, wspomnienia oraz opracowania; praca zawiera indeks osobowy i indeks nazw geograficznych. Kazimierz Skrzysiński jest autorem monografii Wołyńskiej Brygady Kawalerii⁵⁰, a Marcin Paluch odtworzył działania Wołyńskiej Bry-

⁴⁵ M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 1: *Plan i bitwy graniczne*, ss. 343, t. 2: *Odwrot i kontrofensywa*, ss. 588, t. 3: *Bitwy przebojowe i obrona bastionów*, ss. 590, Warszawa 1969, 1973, 1978; wyd. 2, Warszawa 1983.

⁴⁶ W. Rezmer, *Armia „Poznań” 1939*, Warszawa 2014, ss. 640.

⁴⁷ J. Majka, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004, ss. 199.

⁴⁸ S. Maksymiec, *Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa 1939*, Oświęcim 2014, ss. 261.

⁴⁹ M. Majewski, *Kresowa Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2011, ss. 255 oraz wkładka z fotografiami.

⁵⁰ K. Skrzysiński, *Wołyńska Brygada Kawalerii „Żelazna Brygada”*, Grajewo 2012, ss. 433.

gady Kawalerii w trzech pierwszych dniach kampanii polskiej 1939 roku⁵¹. Jerzy Jarząbkiewicz i Grzegorz Łukomski przygotowali monografię Nowogródzkiej Brygady Kawalerii⁵², z kolei Czesław Knoll i Olgierd Matuszewski Wielkopolskiej Brygady Kawalerii⁵³, która jednak ukazuje głównie działania jej pułków, a nie jako związku taktycznego.

Natomiast Juliusz S. Tym przygotował monografię pt. „Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku”⁵⁴, Przemysław Dymek – Podolskiej Brygady Kawalerii⁵⁵, a Stanisław Krasucki – Pomorskiej Brygady Kawalerii⁵⁶. Ukazały się również dwa naukowe opracowania dziejów Mazowieckiej Brygady Kawalerii⁵⁷.

Wśród monografii dywizji piechoty Wojska Polskiego można wymienić autorstwa Jerzego Izdebskiego pt. „Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918–1939”⁵⁸; Zygmunta Odrowąża-Zawadzkiego, „Dzieje 14 Dywizji Piechoty (Poznańskiej)”⁵⁹; Olgierda Borkowskiego „16 Pomorska Dywizja Piechoty w wojnie obronnej 1939 roku”⁶⁰ oraz Ludwika Głowackiego „17 Wielkopolska Dywizja Piechoty w kampanii 1939 roku”⁶¹. W ostatnich latach wydano również prace popularyzatorskie o wszystkich czynnych dywi-

⁵¹ M. Paluch, *Działania bojowe Wołyńskiej BK w pierwszej fazie kampanii wrześniowej 1939*, Toruń 2004, ss. 143.

⁵² J. Jarząbkiewicz, G. Łukomski, *Nowogródzka Brygada Kawalerii 1920–1939*, Poznań 2000, ss. 258.

⁵³ C. Knoll, O. Matuszewski, *Wielkopolska Brygada Kawalerii*, Poznań 1988, ss. 65.

⁵⁴ J. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*, Warszawa 2016, ss. 404.

⁵⁵ P. Dymek, *Brygada ze Stanisławowa 1921–1939*, Oświęcim 2014, ss. 270.

⁵⁶ S. Krasucki, *Pomorska Brygada Kawalerii*, Pruszków 1994, ss. 255.

⁵⁷ M. Pacut, *Mazowiecka Brygada Kawalerii w wojnie 1939 roku*, Pruszków 2013, ss. 204; D. Prokopiuk, *Mazowiecka Brygada Kawalerii w latach Drugiej Rzeczypospolitej i w kampanii wrześniowej 1939*, Oświęcim 2014, ss. 432.

⁵⁸ J. Izdebski, *Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918–1939*, Warszawa 2000, ss. 360.

⁵⁹ Z. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje 14 Dywizji Piechoty (Poznańskiej)*, Gdańsk 2005, ss. 257.

⁶⁰ O. Borkowski, *16 Pomorska Dywizja Piechoty w wojnie obronnej 1939 roku*, Warszawa–Poznań 1989, ss. 302.

⁶¹ L. Głowacki, *17 Wielkopolska Dywizja Piechoty w kampanii 1939 roku*, Lublin 1969, ss. 225.

zjach piechoty Wojska Polskiego⁶². Brakuje monografii brygad piechoty, ponieważ ukazała się jedynie niewielka praca autorstwa Tomasza Sufina pt. „3 Brygada Strzelców Górskich w kampanii wrześniowej 1939 r.”⁶³.

Niekorzystnie (20% monografii) prezentuje się stan badań dziejów okręgów korpusów Wojska Polskiego, ponieważ przygotowano jedynie dwie monografie: nr IV Łódź Witolda Jarno⁶⁴ oraz nr VI Lwów Adama Ostanka⁶⁵.

Dużą rolę w badaniach nad kampanią polską 1939 roku odgrywają publikacje o charakterze wspomnieniowym, w tym szefa Sztabu Głównego Wojska Polskiego gen. bryg. Wacława Stachiewicza⁶⁶ oraz wiele innych, m.in. dowódcy Frontu Południowego gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego⁶⁷, czy dowódców związków taktycznych: gen. dyw. (w 1939 r. płk dypl.) Stanisława Maczka⁶⁸, gen. bryg. (w 1939 r. płk dypl.) Bronisława Prugara –Ketlinga⁶⁹ oraz żołnierzy zajmujących niższe stanowiska służbowe. Jednak ich wartość jest bardzo zróżnicowana, część zawiera mało rzetelny opis wydarzeń wojennych, uwaga ta dotyczy m.in. wspomnień gen. dyw. Juliusza Rómmela, dowódcy Armii „Łódź”, a następnie Armii „Warszawa”⁷⁰.

Po przełomie politycznym 1989 roku historycy polscy rozpoczęli intensywne badania genezy, przebiegu oraz skutków agresji ZSRR na Polskę,

⁶² Publikacje wydano w ramach *Wielkiej Księgi Piechoty Polskiej 1914–1939*, są starannie wydrukowane i bogato ilustrowane, ale nie zawierają aparatu naukowego, a ich objętość nie przekracza 100 stron.

⁶³ T. Sufin, *3 Brygada Strzelców Górskich w kampanii wrześniowej 1939 r.*, Pruszków 2004, ss. 73.

⁶⁴ W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001, s. 432.

⁶⁵ A. Ostanek, *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*, Warszawa 2013, ss. 480.

⁶⁶ W. Stachiewicz, *Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, Warszawa 1998, ss. 832.

⁶⁷ K. Sosnkowski, *Cieniom września*, Warszawa 1988, ss. 289.

⁶⁸ S. Maczek, *Od podwody do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 45–82.

⁶⁹ B. Prugar-Ketling, *Aby dochować wierności. Wspomnienia z działań 11. Karpackiej Dywizji Piechoty. Wrzesień 1939*, Warszawa 1990, ss. 178, 18 szkiców.

⁷⁰ J. Rómmel, *Za honor i Ojczyznę*, Warszawa 1958, ss. 417.

czemu sprzyjało zlikwidowanie cenzury wydawniczej oraz łatwiejszy dostęp do źródeł archiwalnych, w tym w archiwach rosyjskich oraz ukraińskich i białoruskich. Działania Armii Czerwonej w Polsce w 1939 roku zostały najpełniej przeanalizowane przez Cz. Grzelaka⁷¹.

Kwestie agresji ZSRR na Polskę zostały również podjęte w cennej pracy zbiorowej pt. „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”⁷² oraz w monografiach autorstwa T. Jurgi⁷³, Ryszarda Szawłowskiego⁷⁴, Ryszarda Daleckiego⁷⁵, Kazimierza Pindla⁷⁶ i Wojciecha Włodarkiewicza⁷⁷. Ukazały się także wartościowe edycje relacji i wspomnień⁷⁸ oraz prace zbiorowe, najczęściej będące efektem konferencji naukowych⁷⁹. Ułatwieniem jest też opublikowanie wartościowych edycji źródeł o mało znanych aspektach

⁷¹ Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998, ss. 587; idem, *Kresy w ogniu. Wojna na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 roku*, Warszawa 2014, ss. 334, mapy.

⁷² Jedynie jej pierwsze dwa dni (17–18 IX 1939). *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1: *Kampania wrześniowa*, cz. 4: *Przebieg działań od 15 do 18 września*, Londyn 1986, ss. 606.

⁷³ T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, ss. 867.

⁷⁴ R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. 1, *Monografia*, Warszawa 1995, ss. 520; t. 2, *Dokumenty*, Warszawa 1995, ss. 440. Jej pierwsze wydanie ukazało się w Londynie w 1986 r.: K. Liszewski, *Wojna polsko-sowiecka 1939 r.*, Londyn 1986, ss. 312.

⁷⁵ R. Dalecki, *Armia „Karpaty” w wojnie 1939 roku*, Rzeszów 2009, ss. 576.

⁷⁶ K. Pindel, *Polska południowa w systemie obronnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Siedlce 2001, ss. 327.

⁷⁷ W. Włodarkiewicz, *Przedmoście rumuńskie 1939*, Warszawa 2001, ss. 186, wyd. 2 Warszawa 2012, ss. 203; idem, *Lwów 1939*, Warszawa 2003, ss. 237, wyd. 2, Warszawa 2007, ss. 237; idem, *Polesie 1939*, Warszawa 2011, ss. 314; idem, *Wołyń 1939*, Warszawa 2016, ss. 334.

⁷⁸ *Wrzesień 1939 na kresach w relacjach*, oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1999, ss. 468; *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989, ss. 846.

⁷⁹ Między innymi.: *Kampania polska 1939. Polityka – społeczeństwo, kultura*, t. 1, *Strategia*, red. M. P. Deszczyński, T. Pawłowski, Warszawa 2013, ss. 564; *Wrzesień 1939 wojna na dwa fronty*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2010, ss. 687; *Wrzesień–październik 1939 rok. Dwufrontowa wojna Polska*, red. nauk. B.K. Kubis, A. Woźny, Opole 2009, ss. 347; *Spojrzenie na polski wrzesień 1939 roku*, red. T. Kondracki, Warszawa 2011, ss. 180.

kampanii 1939 roku, m.in. o obronie Lwowa przeciwko Wehrmachtowi i Armii Czerwonej⁸⁰.

Na rynku wydawniczym pojawiły się również prace o udziale Słowacji w agresji na Polskę w 1939 roku, co stanowi również temat wcześniej pomijany. Jej najpełniejsze naukowe opracowanie przygotował Andrzej Olejko⁸¹, który wykonał obszerne kwerendy archiwalne w placówkach polskich (krajowych i londyńskich) i w czterech archiwach słowackich, a także obszerne kwerendy biblioteczne.

Historiografia kampanii polskiej 1939 roku udzieliła już odpowiedzi na większość ogólnych problemów badawczych: stanu przygotowań wojennych, możliwości bojowych poszczególnych armii oraz przebiegu działań bojowych. Jednak w tym zakresie również istnieje potrzeba kontynuowania badań, ponieważ w publikacjach wcześniejszych nie w pełni wykorzystano nowe źródła, pozyskane głównie z archiwów byłego Związku Radzieckiego. Powinny powstawać dalsze monografie związków taktycznych Wojska Polskiego i oddziałów oraz biografie. Brak jest również ogólnych syntez, np. polskich wojsk lądowych, frontów, piechoty polskiej, dowodzenia Wojskiem Polskim, służb, walki informacyjnej oraz łączności⁸². Konieczne jest krytyczne wykorzystanie przez polskich badaczy w większym stopniu źródeł i publikacji zagranicznych (głównie rosyjskich i niemieckich), aby pełniej je skonfrontować z polskimi oraz kontynuowanie badań o genezie,

⁸⁰ *Obrona Lwowa 1939*, t.1: *Dokumenty 1 – 16 września*, red. nauk. A. Wesołowski, Warszawa 2018, ss. 341; *Obrona Lwowa 1939*, t. 2: *Dokumenty 17 – 22 września*, red. nauk. A. Wesołowski, Warszawa 2018, ss. 422.

⁸¹ A. Olejko, *Niedoszły sojusznik czy trzeci agresor. Wojskowo-polityczne aspekty trudnego sąsiedztwa Polski i Słowacji 1918–1939*, Kraków – Rzeszów 2012, ss. 536.

⁸² A. Chmielarz, Cz. Grzelak, H. Stańczyk, Z. Wawer, *Historiografia i postulaty badawcze dotyczące wojskowości polskiej w zakresie badań nad II wojną światową (zarys problematyki)*, [w:] *Z dziejów oręża polskiego w XX wieku*, red. G. Miernik, Kielce 2007, s. 34–35; S. Chojnecki, Cz. Grzelak, *Stan badań nad kampanią polską 1939 roku (zarys problematyki)*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości*, red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 162–163; Cz. Grzelak, *Czy historiografia Kampanii polskiej 1939 roku daje podstawy do powstawania wokół niej legend i mitów?*, „*Studia z dziejów wojskowości*” 2016, t. 5, s. 28; M. Ney-Krwawicz, *Wrzesień 1939 roku w historiografii polskiej ostatniego dwudziestolecia*, [w:] *Spojrzenie na polski wrzesień 1939 roku*, s. 21.

przebiegu i skutkach agresji ZSRR na Polskę i o współodpowiedzialności kierownictwa politycznego tego kraju za wybuch drugiej wojny światowej.

Wojsko Polskie w ZSRR oraz na froncie wschodnim

Ukazały się naukowe opracowania, dotyczące procesu formowania Wojska Polskiego w ZSRR w latach 1941 – 1942, a wśród nich są m.in.: autorstwa Z. Wawera pt. „Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942”⁸³, Piotra Żaronia „Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie”⁸⁴ i tegoż autora „Armia Andersa”⁸⁵, a także N. Daviesa „Szlak nadziei. Armia Andersa – marsz przez trzy kontynenty”⁸⁶ oraz Kacpra Śledzińskiego pt. „Wyklęta armia. Odyseja żołnierzy Andersa”⁸⁷.

Wydarzenia wojenne i decyzje wielkich mocarstw (głównie ZSRR) doprowadziły do dwutorowości polskiego wysiłku militarnego w drugiej wojnie światowej, do którego dostosowała się też polska powojenna historiografia wojskowa. Prowadziło to w różnych okresach do pomniejszania osiągnięć jednego nurtu kosztem drugiego, dopiero po przełomie 1989 roku rozpoczęła się powolna poprawa tej sytuacji.

Dorobek polskiej historiografii, dotyczącej działań Wojska Polskiego na froncie wschodnim drugiej wojny światowej, tworzą publikacje źródeł, prace naukowe, popularno-naukowe oraz wspomnienia polityków i żołnierzy różnych stopni. Od 1945 do 2002 roku ukazało się ok. 400 publikacji książkowych i ponad 4 tys. artykułów naukowych na łamach czasopism historycznych w kraju i na emigracji – liczba publikacji jest znaczna, ale

⁸³ Z. Wawer, *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012, ss. 544.

⁸⁴ P. Żarón, *Armia Polska w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie*, Warszawa 1981, ss. 371.

⁸⁵ P. Żarón, *Armia Andersa* Toruń 1996, ss. 322.

⁸⁶ N. Davies, *Szlak nadziei. Armia Andersa – marsz przez trzy kontynenty*, tłum. I. Zych i A. Zych, Izabelin – Warszawa 2015, ss. 597.

⁸⁷ K. Śledziński, *Wyklęta armia. Odyseja żołnierzy Andersa*, Kraków 2017, ss. 537.

charakteryzują się zróżnicowaną wartością⁸⁸. Przydatność utraciły prace o politycznych aspektach działań Wojska Polskiego na froncie wschodnim i jego roli w procesie przemian ustrojowych w Polsce, które powstały o okresie PRL.

Najwięcej publikacji zwartych o Wojsku Polskim na froncie wschodnim wydano w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Najpełniejszym było opracowanie pt. „Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej”, tom trzeci pt. „Ludowe Wojsko Polskie 1943 – 1945”⁸⁹. Część zawartych w nim ustaleń, głównie dotyczących przebiegu działań wojennych, zachowało aktualność, natomiast inne, np. kwestie polityczne, rola radzieckich dowódców, czy system i jakość dowodzenia, zdecydowanie wymagają nowej interpretacji⁹⁰.

Po 1989 roku doszło do niemal zupełnego zatrzymania badań dziejów Wojska Polskiego na froncie wschodnim. Z prac po przełomie politycznym na uwagę zasługuje praca autorstwa Czesława. Grzelaka, Henryka Stańczyka i Stefana Zwolińskiego pt. „Bez możliwości wyboru. Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945”⁹¹. Autorzy wykorzystali źródła z archiwów byłego ZSRR i niemieckich, publikacja zawiera nowe, naukowe i obiektywne ujęcie podjętego tematu. Jej poszerzone wydanie ukazało się w 2002 roku⁹². Syntezę wzbogaca wybór źródeł z archiwów rosyjskich, niemieckich i polskich⁹³. Tej samej tematyki dotyczy naukowe opracowanie autorstwa E. Kospatha-Pawłowskiego pt. „Wojsko Polskie na Wschodzie

⁸⁸ H. Stańczyk, *Historiografia wojennych dziejów wojska Polskiego na froncie wschodnim 1943–1945*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju...*, s. 185; H. Stańczyk, L. Wyszczelski, *Stan badań nad dziejami Wojska Polskiego na Froncie Wschodnim*, [w:] *Wojsko Polskie na froncie wschodnim. Wybrane problemy*, red. S. Zwoliński, Warszawa 2003, s. 137.

⁸⁹ *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej*, tom III, *Ludowe Wojsko Polskie 1943 – 1945*, oprac. I. Błagowieszczański, red. W. Jurgielewicz, Warszawa 1973, ss. 923.

⁹⁰ Ibidem, s. 186–187.

⁹¹ Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Bez możliwości wyboru. Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945*, Warszawa 1993, ss. 260.

⁹² Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego. Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945*, Warszawa 2002, ss. 433.

⁹³ *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych*, wybór i oprac. Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, Warszawa 1994, ss. 269.

1943–1945”, które stanowi nowe spojrzenie na podjęty w nim temat badawczy⁹⁴.

Na tle prac naukowych, słabo prezentuje się biografistyka, do nielicznych należy m.in. biografia Zygmunta Berlinga⁹⁵. Opracowania i biografie wzbogacają wspomnienia żołnierzy, a wśród nich edycja przygotowana przez Bolesława Dańko pt. „Nie zdążyli do Andersa (Berlingowcy)”⁹⁶, która zawiera wspomnienia żołnierzy Wojska Polskiego, wcześniej jeńców wojennych lub więźniów, dla których służba wojskowa w armii formowanej w ZSRR stanowiła jedyną szansę na odzyskanie wolności i uratowania rodzin.

Po przełomie politycznym 1989 roku z kolei pojawiły się prace negujące wkład Wojska Polskiego w zwycięstwo na froncie wschodnim oraz formujące pod adresem jego żołnierzy oskarżenia o służbę w polskojęzycznych formacjach. Pracę Tadeusza A. Kisielewskiego⁹⁷ tworzą wstęp, sześć rozdziałów, aneks oraz indeks nazwisk, nie zawiera bibliografii oraz szkiców przebiegu działań wojennych, powstała bez kwerend źródłowych w oparciu o wspomnienia żołnierzy Wojska Polskiego na froncie wschodnim oraz publikacje. Autor napisał we wstępie: „Nigdy wcześniej nie zajmowałem się historią polskich formacji wojskowych, organizowanych w Związku Sowieckim, z wyjątkiem armii generała Władysława Andersa. Dlatego nim zdecydowałem się napisać tę książkę, dość długo się wahałem”⁹⁸. Z kolei Daniel Bargiełowski opublikował krytyczną pracę o gen. Z. Berlingu⁹⁹.

Oceniając stan badań nad Wojskiem Polskim na froncie wschodnim można zauważyć brak prac naukowych, dotyczących jego genezy, działalności radzieckich organów uzupełnień, wpływów NKWD i aparatu poli-

⁹⁴ E. Kospath-Pawłowski, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1943–1945*, Pruszków 1993, ss. 338.

⁹⁵ S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993, ss. 398.

⁹⁶ B. Dańko, *Nie zdążyli do Andersa (Berlingowcy)*, Londyn – Warszawa 1992, ss. 351.

⁹⁷ T.A. Kisielewski, *Janczarzy Berlinga. 1. Armia Wojska Polskiego 1943–1945*, Poznań 2014, ss. 324.

⁹⁸ Ibidem, s. 10–11.

⁹⁹ D. Bargiełowski, *Berling Zygmunt. Kontrefekt renegata*, Komorów 1996, ss. 383.

tycznego. Obok tego celowe byłoby ponowne podjęcie badań szczegółowych nad zamiarami kierownictwa ZSRR rozwiązania tzw. spawy polskiej i nad Polskim Sztabem Partyzanckim oraz przygotowanie monografii 1 Armii Wojska Polskiego i części związków operacyjno-taktycznych i taktycznych¹⁰⁰. Na naukowe opracowanie nadal również czeka piechota Wojska Polskiego, wojska pancerne, wojska łączności i służba uzbrojenia Wojska Polskiego na froncie wschodnim.

Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie

Najpełniejszym, całościowym i naukowym opracowaniem udziału Wojska Polskiego w działaniach wojennych zachodnich sojuszników jest obszerna praca polskich historyków emigracyjnych, skupionych w Komisji Historycznej Polskiego Sztabu Głównego pt. „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”, tom drugi, „Kampanie na obczyźnie”, część pierwsza „Wrzesień 1939 – czerwiec 1941”, Londyn 1959, część druga [czerwiec 1941 – czerwiec 1944], Londyn 1975.

Z publikacji krajowych nadal najobszerniejszą jest „Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej”, tom drugi, „Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945”, przygotowana w Wojskowym Instytucie Historycznym¹⁰¹. Omawiana publikacja jest jednostronna, ponieważ nieobiektywnie przedstawia zagadnienia polityczne i, w mniejszym stopniu, militarne. Miała stanowić przeciwwagę dla „Polskich Sił Zbrojnych”, składa się z pięciu części, omawiających całość podjętej problematyki: od okresu formowania Wojska Polskiego we Francji do rozwiązania Polskich Sił Zbrojnych. Praca jest poprawna warsztatowo, ale nie wykorzystano w niej całej dostępnej bazy źródłowej.

Problemy formowania i działań bojowych Wojska Polskiego we Francji podejmują m.in. Józef Smoliński, autor prac „Wojsko Polskie w kampanii francuskiej 1940”, Warszawa 1995 i „Wojsko Polskie we Francji”,

¹⁰⁰ H. Stańczyk, *Historiografia...*, s. 195.

¹⁰¹ *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej*, t. II, *Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945* oprac. W. Biegański, red. W. Biegański, Warszawa 1981, ss. 835.

Warszawa 1995 oraz Janusz Zuziak w monografii pt. „Wojsko Polskie we Francji 1939–1940”¹⁰². Synteza J. Zuziaka znacząco pogłębia, systematyzuje i obiektywizuje dorobek polskiej historiografii w zakresie podjętego w niej tematu badawczego. Składa się ze wstępu, 10 rozdziałów, zakończenia, bibliografii oraz indeksów nazwisk i indeksu nazw geograficznych.

Dzieje 2 Korpusu Polskiego doczekały się licznych naukowych opracowań zwartych, ukazujących jego powstanie, organizację oraz działania wojenne. Operacje pod Ankoną i Bolonią ukazują prace Witolda Biegańskiego¹⁰³, a bitwę o Monte Cassino Z. Wawera „Monte Cassino – walki 2. Korpusu Polskiego we Włoszech”¹⁰⁴, czy Matthew Parkera „Monte Cassino”, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań 2004. Opracowano również polski udział w obronie afrykańskiej twierdzy w Tobruku, do najnowszych należy praca zbiorowa pod redakcją naukową J. Zuziaka¹⁰⁵. Inna publikacja wieloautorska została przetłumaczona na język angielski¹⁰⁶, co jest bardzo ważne i pozytywne z punktu widzenia popularyzacji polskiego wkładu w wojenne zwycięstwo w świecie.

Część publikacji dotyczy dziejów związków taktycznych Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, m.in. T. Paneckiego pt. „Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich”¹⁰⁷, czy J. Smolińskiego pt. „2. Dywizja Strzelców Pieszych (Francja – Szwajcaria)”, Warszawa 1992. Liczne monografie dotyczą 1. Dywizji Pancernej, a wśród nich: Z. Wawera, „1. Dywizja Pancerna”, wyd. „Bellona”, Warszawa 2014, K. Śledzińskiego, „Czarna kawaleria”, Kraków 2010, wyd. 2, Kraków 2014, J. S. Tyma, „1. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie”, ZP. Grupa Sp. Z o.o., Warszawa 2009, E. E. E.

¹⁰² J. Zuziak, *Wojsko Polskie we Francji 1939–1940*, Warszawa 2013, ss. 335.

¹⁰³ W. Biegański, *Ankona*, Warszawa 1986, ss. 194; idem, *Bolonia 1945*, Warszawa 1986, ss. 148.

¹⁰⁴ Z. Wawer, *Monte Cassino – walki 2. Korpusu Polskiego we Włoszech*, Warszawa 2009, ss. 424.

¹⁰⁵ *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich w obronie Tobruku*, red. J. Zuziak, Warszawa 2016, ss. 261.

¹⁰⁶ *Tobruk in the Second World War. Struggle and Remembrance*, red. G. Jasiński, J. Zuziak, Warszawa 2012, ss. 294.

¹⁰⁷ T. Panecki, *Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1992, ss. 182.

McGilvaray, czy „Marsz Czarnych Diabłów. Odyseja Dywizji Pancernej generała Maczka”, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań 2005. Monografię Jacka Kutznera i J. S. Tyma pt. „Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii”¹⁰⁸ tworzą: wstęp, siedem obszernych rozdziałów, zakończenie, bibliografia oraz trzy indeksy: nazwisk, nazw geograficznych i jednostek wojskowych. Podstawę źródłową pracy stanowiły materiały z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie: głównie rozkazy operacyjne dowódcy 1 Dywizji Pancernej, jej brygad i oddziałów, komunikaty informacyjne, książkę radiogramów 24 puł., dzienniki działań, zwłaszcza 10 BKPanc. oraz radiogramy z pola walki. Z zasobu brytyjskiego *National Archives* wykorzystano głównie dyrektywy operacyjne dowódcy 21 Grupy Armijnej oraz kanadyjskiego *National Archives of Canada* – dokumenty sztabu kanadyjskiego II Korpusu.

Liczne publikacje dotyczą działań Polskich Sił Powietrznych u boku zachodnich sojuszników w okresie II wojny światowej. Robert Gretzyngier i Wojtek Matusiak są autorami monografii pt. „Polacy w obronie Wielkiej Brytanii”, Dom Wydawniczy „Rebis”, Poznań 2007, ss. 568. Stanowi ona efekt wieloletnich badań archiwalnych. Tworzą ją: podziękowania, od Autora, wstęp pt. „*Długa droga na »Wyspę ostatniej nadziei«*”, siedem rozdziałów, epilog, dodatki (załączniki w formie tabel), źródła (bibliografia) oraz indeks (jednocześnie osobowy i nazw geograficznych). Zawiera szczegółowe opisy walk, wzbogacone relacjami pilotów obu stron z ich raportów, biogramy polskich pilotów oraz liczne tabele i zestawienia, bardzo cenne poznawczo, które ułatwiają Czytelnikowi opanowanie tej wielowątkowej i obszernej problematyki.

Inne publikacje przybliżają czytelnikom wkład polskiej Marynarki Wojennej w zwycięstwo wojenne. Autorami najważniejszych monografii tego tematu są pracownicy naukowo-dydaktyczni Akademii Marynarki

¹⁰⁸ J. Kutzner, J.S. Tym, *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa 2010, ss. 616.

Wojennej: Czesław Ciesielski, Waldemar Pater i Jerzy Przybylski¹⁰⁹ oraz ostatnio Andrzej Drzewiecki¹¹⁰.

Duża jest rola opublikowanych najpierw na emigracji, a następnie w kraju wspomnień dowódców Polskich Sił Zbrojnych generałów: W. Andersa, Zygmunta Bohusza-Szyszki, Stanisława Kopańskiego, S. Maczka, Leona Mitkiewicza, Klemensa Rudnickiego, Stanisława Sosabowskiego, Józefa Zająca oraz wielu innych. Problematyka Polskich Sił Zbrojnych była poruszana na łamach emigracyjnej „Bellony”, której ukazało się 130 zeszytów (numerów) o znacznej objętości, zawierających obszerne relacje i studia o działaniach wojsk własnych, sojusznicznych i przeciwnika oraz o osiągnięciach Polskich Sił Zbrojnych w zakresie sztuki wojennej¹¹¹.

Oceniając stan badań Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach drugiej wojny światowej można zauważyć brak pełnego opracowania ich dziejów, obejmującego cały dorobek historiografii krajowej oraz emigracyjnej z pełnym uwzględnieniem wymogów warsztatowo-metodologicznych historii wojskowości. Do tego słabo rozwinęła się biografistyka, poza pracami dotyczącymi gen. broni Władysława Sikorskiego oraz gen. dyw. Mariana Kukieła. W następnych latach wysiłek badaczy powinien zostać skoncentrowany na naukowym opracowaniu dziejów związków operacyjnych, taktycznych i oddziałów oraz na pogłębieniu badań organizacji, przygotowania bojowego i udziału Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w działaniach wojennych oraz nad sztuką wojenną¹¹².

¹⁰⁹ Cz. Ciesielski, W. Pater, J. Przybylski, *Polska Marynarka Wojenna 1918–1980. Zarys dziejów*, Warszawa 1992, ss. 431.

¹¹⁰ A. Drzewiecki, *Polska Marynarka Wojenna od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. Studium bezpieczeństwa morskiego państwa*, Oświęcim 1996, ss. 1047.

¹¹¹ M. Szczurowski, *Stan i perspektywy badań nad historią Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju...*, s. 165–172.

¹¹² Ibidem, s. 182–184.

Polski ruch oporu

Duża liczba publikacji dotyczy okupacji Polski w okresie drugiej wojny światowej, ich znaczna część ukazała się w okresie od 1944 do 1968 roku¹¹³. Z inspiracji Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej pracownicy Wojskowego Instytutu Historycznego opracowali w 1992 roku bibliografię selektywną Armii Krajowej, ograniczoną do druków zwartych, naukowych artykułów oraz wybranych artykułów publicystycznych w tygodnikach, która obejmuje 1253 pozycje autorów polskich oraz zagranicznych. Bibliografia pomija publicystykę prasową, recenzje, polemiki i uzupełnienia¹¹⁴.

Przydatność zachowały „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”, tom trzeci „Armia Krajowa”¹¹⁵, będące obszerną historią Armii Krajowej. Sporo prac poświęcono jej dziejom¹¹⁶, jedną z pierwszych była autorstwa gen. Tadeusza Komorowskiego¹¹⁷. Dodajmy, że dotychczasowej historiografii polskiego podziemia brak jest syntetycznego ujęcia całości organizacji polskiej konspiracji wojskowej, natomiast wydano monografie poszczególnych organizacji: dwie monografie Batalionów Chłopskich Kazimierza Przybysza i Andrzeja Wojtasa¹¹⁸ oraz autorstwa Janusza Gmitruka, Piotra Matusaka i Witolda Wojdyło¹¹⁹, Armii Ludowej Mieczysława Wierzchorka¹²⁰, a także Narodowych Sił Zbrojnych autorstwa Jerzego Pilaciń-

¹¹³ *Materiały do bibliografii okupacji hitlerowskiej w Polsce. Piśmiennictwo za lata 1944–1968*, oprac. J. Friske, Warszawa 1978, ss. 580.

¹¹⁴ M. Harz, J. Ślusarska, *Armia Krajowa 1939–1945. Bibliografia selektywna*, Warszawa 1992, ss. 115.

¹¹⁵ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III, *Armia Krajowa*, Londyn 1949, ss. 972.

¹¹⁶ Szerzej: K. Komorowski, *Historiografia Armii Krajowej*, „Mars” 1998, nr 6.

¹¹⁷ T. Komorowski, *Armia Podziemna*, Londyn 1951, ss. 391.

¹¹⁸ K. Przybysz, A. Wojtas, *Bataliony Chłopskie*, t. 1–3, Warszawa 1985–1986, t. 1, ss. 295, t. 2 ss. 386, t. 3 ss. 293.

¹¹⁹ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 1987, ss. 447.

¹²⁰ M. Wierzchorek, *Armia Ludowa. Powstanie i organizacja 1944–1945*, Warszawa 1979, ss. 371; idem, *Armia Ludowa. Działalność bojowa 1944–1945*, Warszawa 1979, ss. 374.

skiego¹²¹ oraz Zbigniewa S. Siemaszko¹²². Nie powstała monografia Armii Krajowej, poza wydaną po raz pierwszy w Londynie w 1950 roku¹²³, brak jest też monografii jej okręgów, w tym Okręgu Warszawa.

Liczne prace dotyczą Powstania Warszawskiego – jego historiografia liczy tysiące publikacji, m.in. pięciotomowa bibliografia selektywna zawiera blisko 10 tys. pozycji¹²⁴. Charakteryzują się one poważnymi dysproporcjami, dominują w nich opracowania genezy, przyczyn politycznych wybuchu, losów ludności cywilnej i uwarunkowań międzynarodowych sprawy polskiej w 1944 roku. Mało uwagi poświęcono opisom walk i ich skutkom, natomiast ukazało się sporo przyczynków do przeprowadzonych akcji bojowych, do 2004 roku brak było pełnej monografii Powstania Warszawskiego. Do prac wcześniejszych należy zaliczyć: Adama Borkiewicza, „Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej”, wyd. „Pax”, Warszawa 1957, ss. 746; Jana M. Ciechanowskiego, „Powstanie Warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego”, wyd. 6 uzup. i poszerz. wyd. WSH im. A. Gieysztor, Pułtusk 2004 oraz Jerzego Kirchmayera „Powstanie Warszawskie”¹²⁵.

Sześciedziesiąta rocznica wybuchu Powstania Warszawskiego zaowocowała kilku ważnymi monografiami: „Operacja »Burza« i Powstanie Warszawskie 1944”, red. K. Komorowski, Oficyna Wydawnicza Rytm, Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej, Warszawa 2004; Krzysztofa Komorowskiego, „Bitwa o Warszawę ’44. Militarne aspekty Powstania Warszawskiego”, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2004, ss. 612 oraz N. Daviesa, „Powstanie ’44”, przeł. E. Tabakowska, wyd. Znak, Kraków

¹²¹ J. Pilaciński, *Narodowe Siły Zbrojne. Kulisy walki podziemnej 1939–1945*, Londyn 1976, ss. 246.

¹²² Z. Siemaszko, *Narodowe Siły Zbrojne*, Londyn 1982, ss. 262.

¹²³ *Armia Krajowa. Dramatyczny epilog*, red. K. Komorowski, Warszawa 1994, ss. 271; *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*, red. K. Komorowski, Warszawa 1996, ss. 447.

¹²⁴ *Powstanie Warszawskie 1944 r. Bibliografia selektywna*, oprac. W. Henzel, I. Sawicka, t. 1–2, Warszawa 1944; t. 3, oprac. idem, Warszawa 1996; t. 4–5, oprac. I. Sawicka, Warszawa 2004.

¹²⁵ J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, wyd. 9, Warszawa 1984, ss. 576.

2004. Jednocześnie wznowiono pracę komendanta głównego Armii Krajowej gen. T. Komorowskiego pt. „Powstanie Warszawskie”¹²⁶.

W historiografii nadal obecny jest spór na temat przyczyn wybuchu i oceny Powstania Warszawskiego, który nasilił się po pojawieniu się na rynku wydawniczym pracy Piotra Zychowicza pt. „Obłęd '44”, która wywołała liczne dyskusje¹²⁷. Mimo obszernej literatury przedmiotu nadal wiele problemów Powstania Warszawskiego wymaga dalszych badań, m.in. kwestia polskich strat, zwłaszcza ludności cywilnej, warunków życia i los mieszkańców i skutków dwumiesięcznych walk o Warszawę. Brakuje również monografii części obwodów Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej oraz sił niemieckich, zaangażowanych w tłumienie Powstania Warszawskiego¹²⁸. Natomiast w okresie ostatnich 20 lat ukazało się szereg opracowań problemowych, m.in. ochrony porządku¹²⁹, czy losu Żydów w Powstaniu Warszawskim¹³⁰.

Można zauważyć regres w badaniach na polskim ruchem oporu, ponieważ po przełomie 1989 roku ukazały się drukiem prace głównie nie wydane wcześniej lub dostępne jedynie na emigracji i w drugim obiegu naukowym. W ostatnich latach wydano nowe publikacje o Powstaniu Warszawskim, Armii Krajowej oraz Narodowych Siłach Zbrojnych, nadal brakuje prac o innych organizacjach konspiracji wojskowej w okupowanej Polsce. Częściowo tę lukę wypełniają wydawane drukiem wspomnienia żołnierzy podziemia, czy historie oddziałów partyzanckich o zróżnicowanej wartości oraz artykuły w czasopiśmie kombatanckich. Badania nad ruchem oporu są pracochłonne, z tego powodu stają się nieekonomiczne na

¹²⁶ T. Bór-Komorowski, *Powstanie Warszawskie*, przedmowa N. Davies, przyp. W. Bartoszewski, A.K. Kunert, wyd. 8, Warszawa 2004, ss. 280.

¹²⁷ P. Zychowicz, *Obłęd '44*, Warszawa 2013, ss. 511.

¹²⁸ K. Utracka, *Historiografia Powstania Warszawskiego – postulaty badawcze*, [w:] *Czy mamy coś nowego do powiedzenia? II wojna światowa w badaniach młodych historyków*, red. M. Kupecka, K. Utracka, Warszawa 2014, s. 226–229.

¹²⁹ J. Marszałec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim. Szkic historyczny*, Warszawa 1999, ss. 438.

¹³⁰ B. Engelking, D. Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Warszawa 2009, ss. 357.

rynku wydawniczym i w działalności naukowej¹³¹. Dodatkowo utrudniają je również stan zachowania oraz dostępność źródeł¹³².

* * *

Najwięcej miejsca w polskiej historiografii wojskowej po 1945 roku zajmowały studia nad drugą wojną światową. W analizowanym okresie powstało wiele syntez, ale porównując krajowy „Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej” z wydanymi na emigracji „Polskimi Siłami Zbrojnymi w drugiej wojnie światowej” można zauważyć, że wiele zagadnień wymaga ponownego opracowania. Do tego nierównomiernie podejmowano wysiłek Wojska Polskiego na różnych frontach drugiej wojny światowej, do 1989 roku historycy krajowi najobszerniej badali genezę, organizację i działania bojowe Wojska Polskiego na froncie wschodnim, zaniedbując problematykę Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Po 1989 roku sytuacja ta uległa zupełnemu odwróceniu. Podobnie przedstawia się stan badań nad Gwardią Ludową, następnie Armią Ludową oraz Związkiem Walki Zbrojnej, następnie Armią Krajową.

Część wcześniejszych prac historycznych nadal posiada wartość naukową, jednak ich poziom jest zróżnicowany z powodu nierównomiernego rozłożenia wysiłku badawczego ich autorów oraz jego jakości. Do tego czasami wartość publikacji obniżały uproszczenia lub ocenianie przez pryzmat ówczesnych wymogów politycznych, przy zróżnicowanym stopniu wykorzystania źródeł z archiwów polskich oraz w jeszcze większym stopniu, zagranicznych. Z tego powodu wiele problemów badawczych należy podjąć ponownie. W okresie po przełomie politycznym 1989 roku historiografia drugiej wojny światowej i polskiego w niej udziału uległa znacznej poprawie: szczególnie postęp nastąpił w badaniach nad pomijanymi przez lata aspektami kampanii polskiej 1939 roku, związanymi głównie z gene-

¹³¹ P. Matusak, *Stan badań nad polskim ruchem oporu okresu II wojny światowej*, [w:] *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju...*, s. 333–334.

¹³² Idem, *Stan źródeł i badań nad zbrojnym ruchem oporu w Polsce 1939–1945*, [w:] *VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej*, red. K. Pindel, Toruń 2004, s. 230–239.

zą, przebiegiem i konsekwencjami agresji ZSRR na Polskę. Istotny postęp odnotowano również w badaniach nad Polskimi Siłami Zbrojnymi oraz działaniami Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. Mimo znacznej poprawy, wyraźnie można dostrzec konieczność kontynuowania badań nad polskim udziałem w drugiej wojnie światowej, przy czym historycy polscy w większym, niż do tego czasu zakresie, powinni wykorzystywać źródła zagraniczne, zwłaszcza dokumenty aktowe oraz relacje i wspomnienia żołnierzy przeciwnika, co spowoduje uszczegółowienie analiz badanych tematów, m.in. problematyki strat w poszczególnych bitwach.

Jednocześnie zastrzeżenia budzi jakość niektórych naukowych opracowań autorów zagranicznych, zwłaszcza ich ustaleń o roli Wojska Polskiego w sojuszniczych działaniach w drugiej wojnie światowej i ruchu oporu, a także poziom tłumaczeń prac historycznych, wykonywanych bez właściwej znajomości terminologii wojskowej. W tej sytuacji wydaje się także konieczne zwiększenie starań o ułatwienie czytelnikom zagranicznym dostępu do prac autorów polskich, traktujących o polskim wkładzie w drugą wojnę światową, które powinny być tłumaczone na język angielski i kierowane do zagranicznych hurtowni książek oraz sieci księgarskiej.